

המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל / Mandel Institute for Jewish Studies

The Priest's Gate and Elijah ben Menahem's Pilgrimage /

שער הכוהן ועלייתו לרגל של אליהו בן מנחם: שרבוני מסורות של ימי-הביניים במדרשי חז"ל

Author(s): מנחם הירשמן and Mark Hirshman

Source:

Tarbiz /

תרביץ

כרך חוברת (טבת-אדר ב תשמ"ו), pp. 217-227

Published by: Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23597187>

Accessed: 20-09-2018 20:10 UTC

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to

Tarbiz / תרביץ.

JSTOR

<https://www.jstor.org>

שער הכוהן ועלייתו לרגל של אליהו בן מנחם שרבובי מסורות של ימי הביניים במדרשי חז"ל

מאת

מנחם הירשמן

הספרות המדרשית נתעשרה בשנים האחרונות על-ידי פרסומם של קטעים חשובים מן הגניזה¹ וכן על-ידי בחינה מחודשת ודווקנית של כתבי-יד שנתפרסמו זה מכבר.² בד בבד עם המחקר הטכסטואלי, ניסו חוקרי המדרש להתחקות אחר מוצאן ותפוצתן של נוסחות המדרש שהגיעו אלינו בכתבי-היד.³ מסלול מחקר זה חשוב שבעתיים, כשמדובר ביצירות מדרשיות שנשתמרו בכתבי-יד מאוחרים למדי. בעמודים הבאים אני דן בתוספות שנשתרכבו לתוך שני כתבי-יד של מדרש קהלת רבה,⁴ שיש בהן כדי לגלות טפח מאופן מסירתו של הנוסח שלפנינו לפני העתקתו האחרונה, ובוודאי ראויות הן לדיון לגופן בשל הדמויות שהן פורסות לפנינו והמאורעות המתוארים בהן.

כתב-יד בית המדרש לרבנים בניו יורק Mic. 5529/2 (להלן: כ"י ה), דף 90א–142ב, מכיל נוסח של מדרש קהלת רבה. כתב-היד חסר בכמה מקומות, כנראה בשל השמטת קונטרסים שלמים. הכתב הוא ספרדי משיטה מן המאה החמש-עשרה.⁵ בשלושה מקומות במדרש קהלת ניתוספו תיאורים באותה כתיבה שבה נכתב המדרש.⁶ ההוספות נשזרו לתוך

¹ מ' סוקולוף, קטעי בראשית רבה מן הגניזה, ירושלים תשמ"ב; צ"מ רבינוביץ, גנוי מדרש, תל אביב תשל"ז. (וכן: מ' כהנא, 'קטעים חדשים מהמכילתא לדברים', תרכ"ן נד [תשמ"ה], עמ' 485–551 — הערת המערכת.)

² ראה לאחרונה: מ' בר אשר, 'עיונים ראשונים בלשון חכמים המשתקפת בכתבי-יד רומי 32 לספרי במדבר', תעודה ג (תשמ"ג), עמ' 139 ואילך.

³ ראה לאחרונה: מ' כהנא, אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה), ירושלים תשמ"ב.

⁴ עיין: מ' הירשמן, מדרש קהלת רבה פ"א–פ"ד: מבוא, פירוש ומהדורה ביקורתית (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור), ניו יורק 1982, עמ' 110–111.

⁵ שם, עמ' 110. התיאור מבוסס על הערותיו של הרב ברומר מן הספריה של בית המדרש לרבנים. בעיון חוזר שערכתי בקיץ תשמ"ד העירני מנהל הספריה, ד"ר מנחם שמלצר, שהכתב דומה מאוד לכתב פורבנסאלי.

⁶ התופעה של גליות והערות מאוחרים בכתבי-יד של המדרש איננה חדשה. עיין למשל בהוספות שבכ"י של התנחומא שפירסם א"א אורבך, קבץ על יד (סדרה חדשה) ו,א (תשכ"ו), עמ' 6, הערה 30: וכן הקטע שפירסם מאן ב-47a, *Texts and Studies*, I, Cincinnati 1931, p. 322, n. 47a. עדות מאלפת, אם לא משעשעת, נמצאת במגילת אחימעץ, מהדורת ב' קלאר², ירושלים תשל"ד, עמ' 16: 'ורבי סילנו שגג וטעה / בלבו חשב ועשה

גוף המדרש ברצף ענייני אחד. אני מביא את שלושת הקטעים יחד לפי סדר הופעתם, אם כי, כאמור, מפוזרים הם בשלושה מקומות בכתב-היד עצמו.⁷ בפירוש אני דן בהרחבה בלשוניותהן של ההוספות, כדי לתארכן.

קטע 1

הזריח שמשו של עתניאל והוא יעבץ
וכן כולן בכל דור ודור
עד שלא השקיע שמשו של ראש ישיבה גאון
הזריח שמשו של ר' אליהו בעל בריתי
5 הוי זורח השמש וכא השמש

1. עתניאל והוא יעבץ: לשון המדרש. ועל יעבץ נאמר בכבלי, תמורה טז ע"א: "יעבץ שיעץ וריבץ תורה בישראל". ועיין להלן, שורה 31.
2. וכן כולן בכל דור ודור: כנראה חוספת למדרש, המשמשת מעבר לשורה הבאה.
3. ראש ישיבה גאון: התואר המלא הוא כידוע 'ראש ישיבה גאון יעקב' (עיין לאחרונה מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה 634–1099 [להלן: א"י], א, תל אביב תשמ"ג, עמ' 407–408); אבל מצאנו גם כן 'הניקרא בגאון ה' ראש ישיבה' (מ"ע פרידמן, *Jewish Marriage in Palestine*, II (Tel Aviv 1981, pp. 153–154).
4. ר' אליהו בעל בריתי: לזיהויו של ר' אליהו עיין להלן. 'בעל ברית' נמצא בשני הקשרים עיקריים: (א) ברית מילה, עיין במקורות שהובאו ע"י ש' אברמסון, רב נסים גאון, ירושלים תשכ"ה, עמ' 276–277, הערה 211. וכן במחזור ויטרי, מהדורת ש' הורוויץ, ברלין תרנ"ג, עמ' 626.
- (ב) בעל ברית פוליטי כבר יד, יג: 'זהם בעלי ברית אברם'. וכדוגמתו במגילת אחימעץ (לעיל, הערה 6), עמ' 25, שורה 23: 'בבית אחד עמיתו שהיה בעל בריתו'. לא נראה לי לקשור את הביטוי הנדון עם 'ברית שלום' המצוי אצל הגאונים (אביתר גאון: גיל, א"י, ג, עמ' 358; רב האי: מ"ע פרידמן, 'משו"ת רב האי גאון – קטעים חדשים מן הגניזה', תעודה ג [תשמ"ג], עמ' 73).
5. הוי זורח השמש: לשון המדרש.

רעה / הביא המדרש מן הפרשה / שבאותה שבת החכם עתיד לפרשה / ומחק שתי שורות מן האותיות / אשר שם היו חרותות / ובאותו המקום כתב / המעשה אשר למעלה נכתב / ... ורבי סילנו בלצון וצחק / לכל היושבים השיב בצחק / שמעו שהרב דורש לכם / המריבה שאתמול נעשתה ביניכם'. המיוחד שבהוספות שלפנינו הוא בשילובן המלא והטבעי לתוך גוף המדרש, שילוב הנעשה בכבוד ראש, שלא כמעשהו של רבי סילנו (אמנם אצל רבי סילנו לא ברור, אם ה'מדרש' הוא של החכם הארץ-ישראלי, או מדרש ידוע). כמובן ייתכן מאוד, שבעל ההוספות האלו, אליהו בר' מנחם, לא כתבן בתוך מדרשו אלא על הגיליון, ורק המעתיק המאוחר הכניסן פנימה. אין בדבר כדי להקהות את שילובן הנאה לתוך המדרש.

⁷ והן קה"ר א,ה,א (כת"י ה, דף 93א); קה"ר א,ז,ח (כת"י ה, דף 94ב) קה"ר יב,יג (כת"י ה, דף 142א).

קטע 2

- ד"א כל הנחלים הולכים אל הים
 כל ישראל אינן מתכנסין אלא לירושלם תבנה במהרה
 ועולי בפעמי רגלים שלש פעמים בשנה
 כמו שזכרי בודאי ויוצרי וישעי וסברי הב"ה
 10 לי אני אליהו בר מנחם בִּדְקָן נִעַ
 והעלני ג' פעמים בחג המצות ובחג השבועות
 ובחג הסוכות ובחג הפסח שנית
 יתברך שמו לעולמי עולמי
 ועשיתי הושענא רבה בהר המשחה
 15 ושמחת תורה בירושלם עיר אלהינו הר קדשו
 אלוהים יכוננה עד עולם סלה
 כך יזכנו אנחנו בית ישראל ויוליכנו לביתו
 ויחזירנו לירושלם בעבור שמו הגדול אמן
 והים איננו מלא וירושלם אינה מתמלאת לעולם

- 6-8. ד"א... בשנה: לשון המדרש. ועולי: צ"ל: 'ועולים'.
 9. שזכרי: כנראה שצ"ל 'שזכני' כבשורה 17: 'כך יזכנו'. ברם התיבה 'לי' מקשה על הגהה זו, ומזכירה את נח, ה'יט: 'זכרה לי אלה'. בודאי ויצרי וישעי וסברי: צ"ל 'בוראי'. הצירוף בוראי ויוצרי על פי ישע' מג, א: 'בוראך יעקב ויוצרך ישראל'; תה' כז, א, ועוד. מקורו של הכינוי 'סברי' כנראה בדרשה בספרא, אחרי, יג, יא: 'ישמא תאמר אבד סברי... אני סברך'; ועיין ז' בן חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ב, 'ירושלים תשכ"ד, עמ' 92, שורה 18. 'יוצרי וסברי' נמצא בסליחה המיוחדת לשלמה הקטן הבבלי, עיין: הסליחות כמנהג פולין, מהר"ד גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' קמה.
 10. אליהו בר' מנחם בִּדְקָן נִעַ: עיין להלן.
 11-12. והעלני... שנית: עיין, מגילת אחימעץ (לעיל, הערה 6), עמ' 14: 'איש יהודי היה ביומו ורבי אחימעץ היה שמו בירושלם עיר ההללה פעמים שלש בנדרים עלה... (ההדגשה שלי). ומעין דברי הבבלי ר"ה, ד סוף ע"א: 'דתניא אחד הנודר ואחד המקדיש ואחד המעריך כיון שעברו עליו ג' רגלים עובר בכל תאחר ר"ש אומר ג' רגלים כסדרן וחג המצות תחלה'. גיל, א"י, א, עמ' 510, מביא את המסורת של ימי הביניים לנדר נדר לעלות לירושלים וכנראה שיש לקשור לכאן את דברי אחימעץ. בכל אופן לניסוח העלני (במקום עליתי) יש נימה של חסידות יתירה. עלייתו ארבע פעמים רצופות מעוררת את הרושם, שאלהו בר' מנחם חי בקירבת מקום לירושלים.
 14. ועשיתי הושענא רבה בהר המשחה: עיין להלן.
 15. ושמחת תורה בירושלם: לאור מימצאיו של ע' פליישר, 'לוח מועדי השנה בפיוט לקילירי', תרכ"ב נב (תשמ"ג), עמ' 243-245, חגיגת שמחת תורה בירושלים איננה מפתיעה, מה גם שמדובר בעולה רגל!
 19. והים איננו מלא... לעולם: לשון המדרש.

- 20 כשעמדנו בהר הזיתים בהושענא רב'
אפילו שבאו מכל הקהלות שבעולם
לא היו נראין אלא כמאתים והן היו יב' אלף
משער חולדה עד שער הכהן...
והשתחוו לה' בהר הקדש ובירושלם
25 יזכני אני ואחי בירושלם

קטע 3

- מיד מטתו פורחת באויר
כגון ר' מנחם רבי' הקדוש
גוף הקדש גוף המעונה גוף המסוגף
כל ימיו בתענית יום שנפטר כגן עדן
30 ראו אותו זקנים מטתו פורחת באויר זצ"ל

- 20–22. ששעמדנו... יב' אלף: התוספת באה כאן להדגים את דברי המדרש 'ירושלם אינה מתמלאת לעולם' ב'מעשה שהיה'. הביטוי 'מכל קהילות שבעולם' נמצא בתיאור דומה אצל רב יאשיה גאון (גיל, א"י, ב, עמ' 54): 'תפילותינו וברכותינו עליך תמיד בירושלים ובהר הזיתים בימי החגים בכלל כל קהילות אחינו ישראל' (ועיין למטה שורה 25 – 'זכני אני ואחי'). יב' אלף: כמספר מחנה ישראל (יר' עירובין, סוף פ"א [יט ע"ג] ולגירסה עיין ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ירושלים תרצ"ה, עמ' 244) והוא אלף למטה. 'ומאתים', אולי על פי דה"א יב, לב.
26. מיד מטתו פורחת באויר: לשון המדרש.
27. ר' מנחם רבינו הקדוש: על זיהויו האפשרי עיין להלן. את הכינוי רבינו הקדוש (והכוונה אינה לרבי יהודה הנשיא) מצאנו בימי הגאונים 'רבינו מבוורך אבי אמך הקדוש' (גיל, א"י, ג, עמ' 349). א' אפטוביצר דן בקטע בפסיקתא רבתי בו מופיע 'רבינו הקדוש' ולדעתו זו תוספת מימי הגאונים. עיין מאמרו: 'Untersuchungen zur Gaonäischen Literatur', *HUCA* 8-9 (1931-1932), pp. 397-400. ועל דניאל גאון אנו שומעים: 'ונשיא בדורו כרבינו הקדוש' (S. Schechter, *Saadiana*, Cambridge 1903), p. 109. הכינוי מופיע הרבה במקורות המאוחרים יותר, כבעלי התוספות, עיין: א"א אורבך, בעלי התוספות², ב, ירושלים תש"ס, עמ' 661. כך גם כינה הרמב"ן את רב שרירא גאון, עיין: נספח לאגרת רש"ג, מהדורת ב"מ לוי, ירושלים 1972, עמ' 20.
28. גוף הקדש: נאמר ראשונה על ר' יוסי, ירו' בר' ג, ד (ו ע"ג): 'אתו הגוף הקדוש'. וכן ב"ר פרשה מה, ג, מהדורת תיאודור ואלבק², ירושלים תשכ"ה, עמ' 449 על אברהם אבינו, ובחילופי נוסחות שם.
28–29. גוף המעונה... כל ימיו בתענית: על מר בריה דרבינא נאמר בבבלי פסחים, סח ע"ב: 'כולה שתה הוה יתיב בתעניתא'. לשון הבבלי בתענית, כב ע"ב: 'רשאי היחיד לסגף את עצמו בתענית'. וגירסת הר"ח תענית, יא ע"ב: 'אין ת"ח רשאי לסגף עצמו בתענית'.
30. ראו אותו זקנים מטתו פורחת באויר: על פי ויקרא רבה ל, א, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשי"ד, עמ' תרצ (כ"י מינקן): 'כד דמך ר' הושעיה איש טיריא ראו מטתו שפורחת באויר', וב"ר פרשה סה, מהדורת תיאודור ואלבק², עמ' 743–744: 'נתנמנם יוסי בן יעזר וראה את מטתו פורחת באויר אמר שעה קלה קדמני זה לגן עדן'. התחביר במקור שלפנינו מסורבל.

אבי ואבי כל ישראל בתלמודו שריבץ בישראל גן עדן

מי היה אותו אליהו בר' מנחם בִּרְקֻנֶּז, כותב שורות אלו? מהיכן עלה ומתי חי? חשיבותן של שאלות אלו כפולה: פתרונן יוסיף ידיעות חשובות על פרטי העלייה לרגל בימי הביניים וכן ישפוך אור על תפוצתו של מדרש קהלת רבה. כדי להשיב על שאלות אלו, אדרש לשני עניינים מרכזיים בתוספות, ומתוכם יתברר זמנו המשוער של הטכסט.

ההתכנסות בהושענא רבה על הר הזיתים בימי הביניים זכתה לעיונם של כמה וכמה חוקרים.⁸ בתיאור שלנו משקיף המספר — אליהו בר' מנחם — מעמדתו בהר הזיתים על הקהל, המונה י"ב אלף, 'משער חולדה עד שער הכהן'. התיאור כולו מובא כסיוע לדרשה שבמדרש, ש'ירושלים אינה מתמלאת לעולם', ואליהו מביא את עדותו, 'מעשה שהיה', להדגים שאותם י"ב אלף נצטיירו בעיניו כמאתיים בלבד. לפי התיאור ברור, שהעומד בהר הזיתים רואה לפניו את שני השערים, הן את שער הכוהן הן את שער חולדה.⁹ המקום היחיד בספרות חז"ל, שבו מוזכר שער הכוהן ואותו ציינו החוקרים,¹⁰ הוא במדרש שיר השירים רבה ב,ט (דפוס פיזור רע"ט): 'הנה זה עומד אחר כתלנו אחר כתל מערבי של בית המקדש למה שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה'.

שמואל קליין כבר העלה חשד לגבי עתיקותו של המשפט האחרון (מ'ושער הכהן'

31. אבי ואבי כל ישראל בתלמוד שריבץ בישראל: 'אבי' כפשוטו. הכותב הוא אליהו בר מנחם. 'אבי כל ישראל' הוא כינויו של ר' טרפון' ראה ירו' יומא, א, סוף א (לח ע"ד); וכן עיין ספרי דברים, לד (מהדורת פינקלשטיין,² ניו יורק תשכ"ט, עמ' 61): 'הרב קרי' אב'. הביטוי המצוי יותר הוא 'תורה שריבץ' (כדלעיל, שורה 1; וכן ירו' כלאים ט, ג (לב ע"ב). במגילת אחימעץ מצאנו: 'המדרש ריבץ' (עמ' 29). ועיין משנת רבי אליעזר, ה, מהדורת ענעלאו, ניו יורק תרצ"ד, עמ' 103: 'ד"א כנגד ארבעה צדיקים שנתן הקב"ה בכל מלכות ומלכות להושיעין ולרבץ תורה בתוכן'.

32. גן עדן: אולי צ"ל ניע — נוחו עדן.

⁸ י' ברסלבי, 'מדרין ירושלים מן הגניזה הקאהירית', ארץ ישראל ז (תשכ"ד), עמ' 78–79; י' יערי, מסעות ארץ ישראל, תל אביב תש"ו, עמ' 21; ש"ד גויטיין, היישוב בארץ ישראל בראשית האיסלם ובתקופת הצלבנים, ירושלים תש"ס, עמ' 123, 170, הערה 107, ולאחרונה, מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה 634–1099 (להלן: א"י), א, תל אביב תשמ"ג, עמ' 510.

⁹ נגד דעתו של גיל. עיין הדיון הארוך בנספח לשורה 23, שבו הבאנו את דעתו, ששער הכוהן נמצא בחומה המערבית. אפשר ליישב בדוחק ולטעון, שאליהו יודע את מקומו של שער הכוהן הנסתר ממנו, אליבא דגיל, ומתייחס לידיעתו ולא לראייתו, אבל אין סיבה להידחק, כפי שנראה להלן.

¹⁰ לאחרונה: ב"צ לוריא, פרקי ירושלים, ירושלים תש"ס, עמ' 121; מ' גיל, א"י, א, עמ' 522–523 והערה 840, והביבליוגרפיה המצרית שם.

ואילך), וכתב: 'שני השמות חסרים בילקוט ואולי יש כאן הוספה מאוחרת'.¹¹ ואכן, למעלה משלוש מאות שנה לפני קליין העיר ר' יהודה גדליה על אותה פיסקה, בהגהותיו לשיר השירים רבה המובאות בספר אות אמת לר' מ' בנבנשתי: 'אינו בשני נוסחאות והכי נראה מאיכה רבה בפסוק היו צריה'.¹² ובנוסף שיר השירים רבה שבגניזה (אוכספורד 2828/3) גרסין:¹³ 'אחר כותל המערבי שלבית המקדש למה שנישבע הקב"ה שאינו חרב לעולם משגיח מן הח' זה זכות אבות...'.¹⁴

המלים הנדונות מ'ובשער הכהן' חסרות בכל המקבילות.¹⁴ עדות מעניינת ביותר נשתמרה בכתב־יד אוכספורד 164, שמכיל את המדרש לכל חמש המגילות.¹⁵ הקטע מ'שער הכהן' עד 'שיחדשם הקב"ה' נמצא בשולי הגיליון (לכתב־יד זה ולתוספת אחרת שבו במדרש קהלת רבה נשוב להלן). לאור מימצאים אלו ניתן לקבוע, שחשדותיו של קליין היו נכונים, ואין לראות במדרש שיר השירים רבה את המקור הראשון לשם שער הכוהן, כדעת ברסלבי, שסבר ששער הכוהן הוא כינוי מהתקופה הערבית.¹⁶

באשר למיקומו של השער, הרושם הברור הוא, כפי שהערת לעיל, ששער הכוהן נמצא בשדה הראייה של העומד על הר הזיתים; מכאן שהוא נמצא בחומה המזרחית או בחומה הדרומית. אין ספק, שקשר של קיימא מקשר בין השער המזרחי לבין עבודותיהם השונות של הכוהנים והכוהן הגדול,¹⁷ ויש לראות באחד משערי המזרח את מקומו של שער הכוהן.¹⁸ לזיהוי זה יש סימוכין במדרש שיר השירים זוטא, אבל לפני שנביא אותו יש צורך בכמה הקדמות.

מה פשר ההתכנסות המיוחדת בהר הזיתים בהושענא רבה דווקא? ברסלבי כבר שיער, שקדושתו היתירה של הר הזיתים נעוצה בהיותו 'מעמד השכינה' לאחר פרידתה מעל הר הבית.¹⁹ דומה, שהסברו של המנהג נמצא דווקא בסוף אותה שורה של המדריך, שברסלבי

¹¹ ש' קליין, ארץ יהודה, תל אביב תרצ"ט, עמ' 117, הערה 68. י' פראוור, 'גלגולי השכונה היהודית בתקופה הערבית', ציון יב (תש"ז), עמ' 139, היפנה לקליין, אבל לא שת לבו לאזהרתו בקשר למהימנות הטכסט.

¹² ספר אות אמת, ירושלים 1970, דף צ.ב.

¹³ תעתיק של הקטע שהעתיקו הזוג סטלר הומצא לי על־ידי ד"ר מ' סוקולוף, ותודתי להם ולו.

¹⁴ פסיקתא דרב כהנא, החדש, מהדורת מנדלבאום, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 92; מדרש תהלים יא,ג, מהדורת בובר, וילנא תרנ"א, דף נ ע"א; שמות רבה ב, ב, מהדורת א' שנאן, תל אביב תשמ"ד, עמ' 104–105.

¹⁵ תיאור מפורט של כתב־יד זה נמצא בעבודתו הגדולה של מ"ב לרנר, אגדת רות רבה (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה), ירושלים תשל"א, עמ' יא"ט, ששיער שהכתיבה של המדרש לחמש מגילות בכ"י זה נסתיימה בשנת 1514. אמנם בכ"י פרנקפורט דמיין Hebr. 8° 133/6 הקטע נמצא, אבל דומה שאין בנוכחותו שם להקהות את טיעונו כאן. ויחסו של כ"י זה לקודמיו צריך עיון.

¹⁶ י' ברסלבי (לעיל, הערה 8) עמ' 72. וכעת אפשר למחוק את הסוף המסורבל של המשפט "...אע"פ שבספרות המדרשית הוא נזכר רק פעם אחת. וע"ע יר' עיר' ה, א (כ ע"ג): שבעה שמות נקראו לו...".

¹⁷ ברסלבי (לעיל, הערה 8), עמ' 71–72, מנה את העיקרים שבהם: משנה יומא א,ג; מידות א,ג; פרה ג,ו.

¹⁸ כנגד גיל. עיין בדברים המפורטים בנספח לשורה 23.

¹⁹ ברסלבי (לעיל, הערה 8), עמ' 79, על פי: יחז' יא,כג.

נזקק לו, ושם כתוב:

היא כיסא החזנים והיא מוצבת במקום שעמד בו הכבוד ג' שנים וחצי על הר הזיתים עד אשר חרבה ירושלים כדברי הכתוב ויעל כבוד ה' מעל תוך העיר ויעמד על ההר אשר מקדם לעיר לשם ישוב הכבוד ועתה רגליו ביום ההוא על הר הזיתים וג' (ההדגשה שלי).²⁰

המשך הנבואה המצוטטת של זכריה דן בחובת העלייה השנתית המוטלת על 'הנותר מכל הגוים' (יד, טז) ובחובתם לחגוג את חג הסוכות. נראה לי, שלעלייה להר הזיתים בהושענא רבה נתלווה גוון משיחי מובהק — הכמיהה לבואו של המשיח ולחגיגות סוכות בימיו. כך הטעים ג"ד כהן בפירושו לספר הקבלה של אבן דאוד,²¹ וכך משתמע גם מאגדה מפורסמת בספר חסידים אודות עלייתו של רב האי גאון:²²

ורב היי עולה בכל שנה לירושלים מבבל והיה שם בחג הסוכות כי היו מקיפין את הר הזיתים בהושענא רבה ז' פעמים ואומרים מזמורים שסידר להם רב היי... אמר לו רב היי מפני שאני עולה בכל שנה מבבל להקיף את הר הזיתים בסוכות ואני מטהר את עצמי בהושענא רבה אליהו הולך עמי... ושאלתי לו מתי יבא משיח ואמר לי כשיקפו הר הזיתים עם הכהנים...

הקשר בין הציפיות המשיחיות הקשורות בהקפת הר הזיתים לבין תפקידה הנכבד של הכהונה בהבאת המשיח מחזיר אותנו למסורת שלפנינו. דומה, ששער הכוהן — הר הזיתים — שער חולדה הוא מסלול להקפות של הושענא רבה, תוך ציפייה המבוססת על דברי הנביא זכריה,²³ שהמשיח יבוא מן המזרח.²⁴ לאור האמור, מדרש שיר השירים זוטא זורה אור יקרות על דינונו:²⁵

משגיח מן החלונות זה המשיח כיון שיבוא שערי מזרח נפתחים לו שני' מי היעיר ממזרח וג' (ישע' מא, ב) ולמה הוא בא ממזרח אלא מאיכן שהיום עולה והמשיח מבני בניו של דוד שהוא משול בחמה... [לכך] נאמ' לפניו דלתים אלו שערי מזרח — לא [יסגרו] (ישע' מה, א), אלו שערי הדרום].

²⁰ לפי תרגומו של גיל, א"י, ב, עמ"כ 6.

²¹ G.D. Cohen (ed.), *The Book of Tradition (Sefer HaQabbala)*, by Abraham Ibn Daud, Philadelphia 1967, p. 94, lines 41-42: '...The messianic overtones of these gatherings becomes apparent...'

²² מהדורות ויסטינצקי-פריימן², ירושלים 1969, סימן תרל, עמ' 169.

²³ והשוה יחז' מד, ב.

²⁴ ציפייה עתיקת יומין לפי המסופר במתיא כא, ו; מרקוס יא, ו. יש לציין, ששער המזרח ממלא תפקיד מרכזי בטכסים של שמחת בית השואבה, עיין: משנה סוכה ה, ד.

²⁵ על פי גנוזי מדרש (לעיל, הערה 1), עמ' 266–267, והושלם על פי ילקוט המכיר לישעיה מה, א, עמ' 150.

הציפיות המשיחיות של שלוש הדתות התמקדו בשער המזרחי,²⁶ והתפילות שנאמרו בקרבן היו רוויות בתחושה של 'עקבתא דמשיחא'.²⁷ עד כאן העלינו, שמקורו של השם שער הכוהן הוא מהתקופה הערבית, שמיקומו היה בחומה המזרחית (כדעתם של רוב החוקרים), ושהעולים לרגל מיקדו בו את ציפיותיהם המשיחיות. ההווי בטכסט שלנו תואם את המתואר במקורות התקופה המוסלמית הראשונה. נפנה עתה לבירור זמנו של הטכסט.

חותמו של אליהו בר' מנחם טבוע על שלוש ההוספות כולן, ובכל אחת מהן הוא משתמש בגוף ראשון (בעל בריתי — שורה 4; אני אליהו — שורה 11; אבי — שורה 32). ההוספה היחידה שמסייעת בידינו במפורש בקביעת זמנו של הטכסט היא הראשונה (שורה 3): 'עד שלא השקיע שמשו של ראש ישיבה גאון'. קיימת אפשרות, שנשמט כאן שם של גאון מסוים,²⁸ אך סביר, לדעתי, לפרש משפט זה כאמירה כללית המתארת את שקיעת מוסד הגאונות. כלומר, אליהו 'בעל בריתו' של הכותב, אליהו בר' מנחם, הוא היורש של ראש ישיבה גאון.²⁹

מכאן, שההוספות כולן, כולל זו המזכירה את שער הכוהן בקהלת רבה, הן מסוף ימי הגאונים. ואכן, אותו כתב־יד אוכספורד 164, שדנתי בו באריכות לגבי גירסתו בשיר השירים רבה ב,ט, קלט שביב קטן מההוספת הארוכה כאן בקהלת רבה, ונשתמרו בו שורות 27–33 של התוספות בשינויים קלים. הווה אומר, קיימת האפשרות שהן התוספת בכתב־יד אוכספורד בשיר השירים רבה אודות שער הכוהן הן התוספת בכתב־יד אוכספורד בקהלת רבה — בנות אותה תקופה הן. בזמן מן הזמנים שבסוף ימי הגאונים, במאה האחת־עשרה. ואכן, טרם מצאתי שימוש בביטוי 'שער הכוהן' אחרי המאה האחת־עשרה!³⁰ מי הוא ר' מנחם רבנו הקדוש (שורה 28) בִּזְרָק נִעֲזָר³¹ ומי היה ר' אליהו 'בעל בריתו' של

²⁶ עיין במקורות שהביא פראוור (לעיל, הערה 11), עמ' 139–140, ובמיוחד המסורת מהמאה השביעית על סגירת השער הפתאומית בפני הקיסר היראקליוס, הנשמעת כדרשה על הפסוק 'לפניו דלתים לא יסגור' (ישע' מה,א). על המסורת המוסלמית עיין: גיל, א"י, א, עמ' 524, הערה 891.

²⁷ עיין, בהקשר זה, תפילת השערים T.-S. K.27 (פ' 3029), אליו הפנה מאן בקשר עם שער הכוהן (לעיל, הערה 6), עמ' 459.

²⁸ רעיון זה עלה בשיחה עם ר' ברודי.

²⁹ בעיית חיתומה של תקופת הגאונים נדונה בהרחבה על־ידי ש"ז הבלין, 'על החתימה הספרותית כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה', מחקרים בספרות התלמודית, יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לשאול ליברמן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 141 ואילך, ובמיוחד עמ' 153–154, הערות 32–34. הוא מצביע שם על הראב"ד, שראה את רב האי כחותם תקופת הגאונים (ספר הקבלה [לעיל, הערה 21], עמ' 43: 'והוא סוף הגאונים').

³⁰ מר אלחנן ריינר, עורך מדור המקומות הקדושים בספר היישוב, ג (בהכנה), הודיע לי בטובו, שאין אף אזכור של שער הכוהן אחרי שנת 1099. כמו כן, אין ידיעות כלשהן על הטכסט בהר הזיתים בהושענא רבה אחרי המאה האחת־עשרה.

³¹ בר' קלונימוס? כך שיער ד"ר מנחם שמלצר. ואולי אין כאן אלא קיצור (בשיבוש) של 'הקדוש'?

הכותב? השם רבינו מנחם הקדוש מוכר כאחד מבעלי התוספות המצוטט בפירושהם לבבלי, חולין יא ע"ב ד"ה וכו',³² והוא נמנה עם שורת חכמים בלתי מזוהים המופיעה בתוספות טוך, וביניהם 'ר' אליהו ו'ר' קלונימוס הזקן'.³³ למרות זאת לא נחה דעתי מזיהוי זה.³⁴ הן התיאור של העלייה והתהלכה מסביב לשערים הן האזכור של שקיעת ראש ישיבה גאון מעוררים את הרושם, שהמדובר בחכמים בני המאה האחת-עשרה. ואמנם, ברשימת הגאונים שפרסם מ' גיל³⁵ מופיעה הרשימה הבאה: 'בית אלכהן מצליח הכהן גאון ביר' שלמה גאון ביר' אליהו גאון ביר' יהוסף בית דין ביר' מנחם כהנא רבא ביר' אליהו גאון'. נראה לי, שמחברנו, אליהו, מתייחס לשושלת הגאונים הארץ-ישראלית, ושהוא חי במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה לא הרחק מן הארץ, אם לא בה ממש.³⁶ בתוספות שלפנינו תיאור המפאר את למדנותו, חסידותו וגדולתו של ר' מנחם ש'ריבץ' תורה (יחד עם ר' אליהו 'בעל בריתו' של אליהו בר' מנחם) בזמן שקיעתה של הגאונות (הבבליית?). אם צדקנו בדברים אלה, הרי לפנינו מקור דומה מבחינת המוטיבים שבו לסיפור ארבעת השבויים המפורסם.³⁸

ובכן נראה לי, שהמסורות שלפנינו, שנשתרבו לכתב-יד של מדרש קהלת רבה, הן מהמאה האחת-עשרה, והוא הדין ביחס לתוספת שבשיר השירים רבה ב,ט אודות שער הכוהן.³⁹ ניסינו לבסס את הקביעה, ששער הכוהן אמנם זהה עם שער מזרחי כלשהו ולהדגיש את האופי המשיחי שנושא טכס ההקפות של הושענא רבה בהר הזיתים. המקור משיר השירים זוטא היווה אסמכתא חשובה בניסיון זה. יכולתו של סופר מאוחר להעתיק בתום לב מסורת מאוחרת לתוך גוף המדרש מצביעה, בין היתר, על הטבעיות שבה מסופחות חוויות מאוחרות לטכסטים קדומים.

³² א"א אורבך, בעלי התוספות², ב, ירושלים תש"ס, עמ' 649 והערה 35.

³³ אורבך, שם, עמ' 666.

³⁴ ובשיחה עם פרופ' אורבך וכן עם מורי פרופ' דימיטרובסקי נטו שניהם לשלול אפשרות זו מכל וכל.

³⁵ גיל, א"י, ב, עמ' 10; וע"ע שם, עמ' 9.

³⁶ עיין בטכסט ובפירוש לשורות 11–12 על תכיפות עלייתו.

³⁷ כמובן אין להתעלם מהאפשרות של ר' אליהו הזקן והקשרים המיוחדים עם רב האי, עיין א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א, עמ' 93, אבל לא השתכנעתי מזיהוי זה.

³⁸ ספר הקבלה (לעיל, הערה 21), עמ' 46 ואילך. על כך העמידני מורי פרופ' דימיטרובסקי. ושמא יש למצוא בסיפורנו את החכם הרביעי ששמו אינו ידוע אבל מיוחד לארץ הצבי. על כל פנים, פרופ' דימיטרובסקי נוטה לראות את מקור התוספת באיזור איטליה.

³⁹ קיימת אמנם האפשרות שזמנה של התוספת בשיר השירים רבה קדום במקצת — באמצע התקופה המוסלמית הראשונה.

נספח: למיקומו של שער הכוהן

ליבונה של בעיית מקומו המדויק של שער הכוהן חשוב ביותר למקור שלנו. לאחרונה השיג גיל על החוקרים שקדמו לו, שקבעו את מקומו אי-שם בחומה המזרחית של ירושלים (דעות קודמיו מובאות בא"י, א, עמ' 523). טיעוניו הם כדלהלן:

1. הביטויים 'נוכח המקדש' 'מול היכל ה' 'נגד מקדש ה', הקשורים לשכונת היהודים ולשער הכוהן — ברסלבי ראה בהם ביטוי מובהק לכיוון מזרחי (הר הזיתים) ואילו גיל טוען נגדו: 'אבל ברור כי ביטויים מעין אלה יפים לכל מקום שהוא בירושלים כי תמיד ניתן להעביר קו ישר ("נוכח") בין שתי נקודות שאחת מהן בהר הבית'. אין ספק שבעיקרו של דבר צדק ברסלבי. אין כאן שימוש במונח גיאומטרי אלא על פי המקובל בלשון חכמים — עיין למשל: 'ירו' סוטה א,ה (יז ע"א): 'כל מקום שנאמר לפני ה' זה שער ניקנור שהוא שער מזרחי' וכן ספרי במדבר, יז: 'כל מקום שנאמר לפני ה' הרי הוא במזרח עד שיפרוט לך הכתוב', ואכן, חז"ל פירשו את מצוות פרה אדומה הנעשית נוכח פני אוהל מועד, שהכוהן עומד במזרח (משנה פרה ג,ה). ובמקורות של התקופה הנדונה — 'לזכור אותו על הר הזיתים נגד המקדש' (גיל, א"י, ג, עמ' 18) אין ספק שהשימוש של 'נכח' ו'נגד' הוא כמקובל בלשון חז"ל, והוא מזרח. מכאן ששכונת היהודים, ששכנה בקרבת מקום לשער הכוהן, מקומה במזרח.

2. הנוסח בשיר השירים רבה ב,ט: "'הנה זה עומד אחר כתלנו'" — אחר כותל מערבי של בית המקדש למה שנשבע לו הקדוש ברוך הוא שאינו חרב לעולם ושער הכהן ושער חלדה לא חרבו לעולם'. גיל (א"י, א, עמ' 523) מטעים: 'את הנוסח שבשיר השירים רבה יש לראות אפוא בתורת פרשנות כאילו רצה לומר: כותל מערבי אינו חרב לעולם והראיה — שער הכהן ושער חלדה לא חרבו'. כפי שהוכחתי לעיל אין הקטע הזה מקורי לשיר השירים רבה, וכן עמדתי שם על המסורת הטכסטואלית של המדרשים. בכל אופן המובאה המלאה של הקטע בשיר השירים רבה היא: 'ושער הכהן ושער חלדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה'. ואפילו נקבל את טיעונו של גיל, שיש כאן פרשנות לכך שכותל המערבי אינו חרב, אין כל הצדקה לקבוע על פיו את מיקומם של שערים אלה. והרי שערי חלדה הם בוודאי בדרום, ואין להם קשר פיסי עם הכותל המערבי (וזאת על אף טיעונו של גיל, ש'הכותל המערבי עם שערי חלדה, אלה האחרונים מקומם בלי ספק בדרום'! — עמ' 523). והוא הדין לשער הכוהן, שאין לקבוע על פי שיר השירים רבה את מיקומו.

3. טיעון עיקרי שלו מבוסס על ניתוח של מקור המכונה מדריך ארץ-ישראל (גיל, א"י, ב, עמ' 3–5). הוא כותב (שם, עמ' 524):

[המדריך] אינו מזכיר כלל את שער הכהן בתיאור החומה המזרחית (שהשתמר בתעודה זו כמעט בשלמות). והלא היינו מצפים שיזכירו אילו היה שם... הפיסקה הקודמת לשערי חולדה לא השתמרה שם. ורשאים אנו לשער שבה הזכיר את שערי הצד המערבי ובהם שער הכהן.

אמנם, אזכור של השם שער הכוהן אינו מופיע, אבל בקשר לשערים שבחומה המזרחית הוא כותב: 'ואסמהא שענר] ניקנור שם כהן גדול מטהר את הזבים ואת הזכות ואנ[ת] המצורע ומשקה את הסוטה וכאן פי אלקדים תם באב יסמי שער המזרחי...' (שם, עמ' 4–5). אמנם, אין כאן אזכור של שער הכוהן, אבל יש סיבה מספקת (בוודאי כשמוסיפים לו את טכס פרה אדומה הנערך בשער המזרחי) לזיהוי של אחד מן השערים המזרחיים עם השם שער הכוהן! זאת ועוד: התיאור של שערי הדרום אף הוא אינו פטור מקשיים (עמ' 4). נזכרו בו שער המים, שער השיר ושער הנשים כשערים דרומיים, בעוד שהשניים האחרונים מזוהים תמיד במקורות המשנה בתור שערים צפוניים (משנה שקלים ו,ג; מדות ב,ה). ברסלבי אמנם קבע, שבתקופה שלנו כבר זיהו את שלושת השערים הנזכרים כאן עם השער הדרומי, אבל לא ברור על סמך מה (חוץ מן הטכסט שלפנינו) ביסס את קביעתו ([לעיל, הערה 8], עמ' 71). המקור במצבו הנוכחי איננו מאפשר, לדעתי, השערה על פי שתיקתו ביחס למקומו של שער הכוהן.

4. גיל מנתח את תפילת השערים שפירסם מאן תוך השוואה למקורות מוסלמיים (א"י, א, עמ' 524–527). לפי פתרונו של גיל, המקור פותח בשער הכוהן שבמערב ומונה את יתר השערים ברוחות השונים ומסיים שוב בצד המערבי עם שערי דוד ושלמה. אין פירוש זה מן הנמנע, אבל במקורות חז"ל במשנה לא מצאנו מקור שמפצל את תיאורם של שערים באותה חומה בין תחילתה לסופה של רשימה אחת.

ועיין לעיל בדיוננו על הבלטתו של שער הכוהן לעומת הכותל המערבי בתעודות התקופה. לדעתי, אין בערעוריו של גיל כדי לקעקע את היסודות האיתנים עליהם מושתת הזיהוי של שער הכוהן עם אחד משערי המזרח, כפי שהעלו החוקרים וכפי שאני מראה במאמר. וראה בעיקר דבריו המאלפים של ברסלבי ([לעיל, הערה 8], עמ' 69–80).